

8. Белкин Р. С. Экспериментальный метод исследования в советском уголовном процессе и криминалистике : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук / Р. С. Белкин ; Министерство юстиции СССР. Всесоюз. ин-т юрид. наук. – М., 1961. – 40 с.

9. Криміналістика : підручник / Кол. авт. : В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. ; за ред. проф. В. Ю. Шепітька. – 4-те вид., прероб. і доп. – Х. : Право, 2010. – 464 с.

10. Дубинский А. Я. Производство предварительного расследования органами внутренних дел : учеб. пособие / А. Я. Дубинский. – К. : КВШ МВД СССР. – 84 с.

11. Винницкий Л. В. Проверка показаний на месте / Л. В. Винницкий // Вестник ОГУ. – 2006. – № 3. – С. 36.

12. Рубан А. С. Следственный эксперимент: теория и практика : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А.С. Рубан. – М., 2009. – 25 с.

УДК 343.98

Гулкевич З. Т.,
канд. юрид. наук, доцент кафедри
кримінального процесу і криміналістики
Львівського національного університету
імені Івана Франка

ДО ПИТАННЯ ПРО НЕДОПУСТИМІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ ПІД ЧАС ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНЬОГО У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У статті розглянуто питання про недопустимість неправомірного психологічного впливу на неповнолітнього під час його допиту у кримінальному провадженні. Виокремлені критерії і ознаки психічного насилля як прояву цієї неправомірності та її негативні наслідки. Увагу зосереджено також на співвідношенні ознак практикованих у слідчій практиці методів правомірного і неправомірного психологічного впливу під час допиту осіб підліткового віку. Запропоновано авторське визначення понять «психологічний вплив» та «психічне насилля».

Ключові слова: неповнолітній, психологічна дія і вплив, психічне насилля, метод, допит, тактичні прийоми допиту.

The article deals with the question of inadmissibility of the illegal psychological influence on the adolescent at the interrogation in the criminal proceedings. Criteria and elements of psychical violence as the result of this illegality and its negative consequences are defined. Some attention is also concentrated on the interrelation of the elements used in the interrogative practice of the methods of the legal and illegal psychological influence while interrogating adolescents. The author's definition of the notions "psychological influence" and "psychical violence" are given as well.

Keywords: adolescent, psychological act and influence, psychical violence, method, interrogation, tactical technique of interrogation.

Постановка проблеми. Відомо, що будь-яке спілкування між людьми, будь-яка їх взаємодія з метою отримання інформації неможлива без взаємної психологічної дії. Відомо й те, що такий взаємовплив є обов'язково притаманним допиту у кримінальному провадженні. Часто з боку слідчого психологічний вплив на допитуваного застосовується з метою отримання повної та достовірної інформації. Непоодинокі випадки, коли цей вплив є незаконним та неправомірним, як і не завжди слідчий вибирає найдоцільніший метод впливу на конкретну людину для тієї чи іншої ситуації.

Науковцями досліджувалися питання застосування психологічного впливу, критерії допустимості застосування вказаних методів, проводилася їх класифікація, проте, як на нас, обмаль уваги присвячено з'ясуванню неправомірності застосування, власне, недопустимих методів впливу до окремих категорій осіб, зокрема під час допиту неповнолітніх.

Відтак **метою дослідження** є проаналізувати та порівняти роботи науковців, які досліджували питання допустимого і недопустимого психологічного впливу на неповнолітнього допитуваного у кримінальному провадженні, та сформулювати власне бачення означеної проблеми.

Аналіз дослідження даної проблеми. Як вже було зазначено, з'ясуванню поняття психологічного впливу та його застосування на окремих осіб у процесі досудового розслідування присвячено роботи багатьох науковців. Зокрема, проблемі здійснення психологічного впливу з позицій науки юридичної психології в сучасній правовій літературі приділяли увагу такі вчені, як В.Г. Андросюк, О.М. Корнєв, Н.Є. Милородова, Л.М. Балобанова, В.В. Бедь. Визначення і класифікацію власне психологічних методів психологічного впливу було здійснено у наукових розвідках М.І. Порубова, М.В. Костицького, Ю.В. Чуфаровського, М.П. Хайдукова, І.Є. Биховського, С.О. Гарькавця. Криміналістичні, кримінальні процесуальні та юридико-психологічні питання критеріїв допустимості застосування вказаних методів у кримінальному судочинстві у різні часи перебували і перебувають у центрі уваги В.Г. Андросюка, М.І. Єнікєєва, Н.І. Єфімової, В.П. Бахіна, О.Я. Баєва, Р.С. Белкіна, Л.В. Бертовського, В.І. Гончаренко, Є.Л. Доценко, Т.С. Кабаченко, І.І. Когутича, В.О. Коновалової, В.Г. Лукашевича, В.О. Образцова, О.Р. Ратінова, М.В. Салтевського, Ф.М. Сокирана, О.М. Столяренка, М.С. Строговича, Л.Б. Філонова, В.Ю. Шепітька та ін. Проаналізувавши роботи вказаних науковців, можна дійти висновку, що питання використання слідчим власне методів психологічного впливу під час проведення конкретних слідчих (розшукових) дій в ході досудового розслідування досліджуються недостатньо. Ще менше уваги приділяється з'ясуванню і вивченню питання допустимості застосування методів психологічного впливу до неповнолітніх як учасників кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу. У загальноправовому сенсі під впливом розглядають дозвіл, спонукання або примус до виконання чи невиконання певних дій, що проводиться певним способом та з метою регулювання на основі юридичних норм взаємин певних осіб, органів, організацій [1, с. 98]. Методи і засоби психологічного впливу (дії) на неповнолітнього численні. У літературі зазначають, що враховуючи вікові і психологічні особливості підлітків, їх схильність до навіювання, фантазування, найпридатнішим методом психологічного впливу

на неповнолітніх учасників кримінального провадження є метод переконання [2, с. 43]. Однак, стосовно цього є й інші діаметрально протилежні міркування, що породжують запитання стосовно використання «слідчих хитрощів» або «психологічних пасток», як складових відповідних тактичних прийомів, заснованих саме на методах психологічного впливу [3, с. 1-5]. Не вдаючись до детального викладу наявних досліджень констатуємо, що одні науковці розглядають ці прийоми як вид психічного насилля [4, с. 14-15]. Інші – як винахідливість і маневрування інформацією, допустимим (правомірним) дезінформуванням [5, 6, 7].

М.С. Строгович свого часу зазначав, що «слідчими хитрощами» та «психологічними пастками», він вважає, наприклад, «формування у підслідного помилкового уявлення» про різні факти. Напрямую говорити неправду обвинуваченому слідчий не може, але він застосовує обман в складнішій формі і під менш відвертим найменуванням – «формувати помилкове уявлення». Така хитромудра форма брехні, обману з точки зору моральності ще більш нетерпима і недопустима [8, с. 126-127].

У тлумачному словнику слово «хитрий» має декілька значень: 1) виверткий, такий, що приховує свої справжні наміри; такий, що йде обманними шляхами; 2) лукавий, такий, що виявляє який-небудь прихований намір, бажання; 3) винахідливий, майстерний у чому-небудь; 4) хитромудрий, замаскований, прихований тощо [9, с. 920].

Так чи інакше, думки і враження криміналістів стосовно поняття «хитрість», як, до речі, і думки практиків не виходять за рамки щойно наведеного його семантичного тлумачного. Проблема полягає в тому, яке саме значення цієї хитрості прийнятне для процесуальної діяльності практичного працівника. Адже й без такої риси – не можна.

О.М. Ларін, наприклад, вважав, що «хитрість» часто вживається у непривабливому значенні – у сенсі виверткості, досягненні мети обманним шляхом. Але коли говорять про слідчу хитрість, то мають на увазі інше значення – винахідливість, певну майстерність [10, с. 286].

Погоджуємося з тим, що «хитрість» частіш за все

розглядають у негативному контексті і далеко не всі, ведучи мову про слідчу хитрість, мають на увазі що-небудь майстерне. Навіть щойно згадуваний автор, продовжуючи свою думку, відзначав, що «...заклики до широкого, повсюдного запровадження слідчих хитрощів були б невинуватими і, скоріш за все, помилковими. Застосування цих прийомів у кожному конкретному випадку вимагає симультанного підходу, який одночасно охоплює пізнавальну, правову, моральну, психологічну сторони ситуації, що враховує інтелектуальний рівень, характер, життєвий досвід дійових осіб у їх неповторному поєднанні. Це матеріал, який важко і з неминучими значними втратами піддається узагальненню, погано вкладається у брошури із обміну досвідом, у відомчі методичні посібники, інструкції та інші приписи, розраховані на багаторазове застосування» [10, с. 287].

Відтак, крім того, що назви «слідчі хитрощі» і «психологічні пастки» самі собою неоднозначні і породжують різне тлумачення, їх застосування пов'язане з неабиякими труднощами адже вони засновані на психологічній дії на людину і тому повинні враховувати індивідуальні особливості кожної особи. Теоретичні розробки і пропозиції повинні відповідати певним критеріям, серед яких не останнє місце повинні займати критерії простоти сприйняття та можливості реального застосування їх на практиці. У зв'язку з цим мають рацію ті вчені, які пропонують відмовитися від вживання термінів «слідча (психологічна) пастка» і «слідча хитрість», оскільки вони асоціюються з обманом. Запроваджувати ж замість цих термінів новий – «психологічний реагент» [11, с. 57] або «дезінформування класу фікцій» [5, 6, 7], на наш погляд також немає сенсу, принаймні, стосовно першого.

У цьому контексті ми погоджуємося з О.Г. Філіпповим, коли він пише: «Ми в принципі не проти будь-якого терміну – аби було зрозуміло, про що йде мова. Але термін «психологічний реагент» (свого часу проф. О.Р. Ратинів помітив, що він запозичений з хімії, мабуть, тому що в юриспруденції відповідного слова не знайшлося) якраз і не зрозумілий. Він не відображає сутності прийому, заплутує читача» [12, с. 61].

Як відзначав Л.Л. Каневський, з яким ми цілковито погоджуємося: «...правомірна психологічна дія не допускає ні обману, ні недобросовісності в стосунках з допитуваними. Якщо тактичний прийом заснований на правомірних з точки зору закону і етично допустимих діях слідчого, то немає чого називати такі прийоми «психологічними пастками» або «слідчими хитрощами». Це психологічні прийоми допиту, які так і необхідно називати» [13, с. 123], хай навіть їм і будуть притаманні елементи правомірного психологічного впливу. Адже саме цей різновид тактичних прийомів, так звані тактичні прийоми для переборення протидії встановленню істини у кримінальному провадженні з боку допитуваних осіб, має за мету спонукати допитувану особу давати правдиві показання і не конфліктувати зі слідством і законом.

Вивчаючи результати наукових досліджень останніх років за темою допустимості і правомірності використання прийомів психологічної дії, потрібно визнати, що у кінці ХХ ст. до моральних критеріїв здійснення досудового розслідування ставлення було більш делікатнішим, ніж на теперішній час. Тодішньому періоду притаманні численні теоретичними праці, присвячені етичним основам слідчої тактики і критиці професійної деформації працівників правоохоронних органів. Зараз до цих проблем ставлення дещо інше. Поясненням цьому служать багато чинників і, передусім, падіння моральності в суспільстві в цілому, буденне ставлення до обману і насильства, розкриття злочину будь-яким способом, незважаючи на брак належного досвіду і т. ін. Саме у в зв'язку з цим виникає потреба в обов'язковому встановленні меж між правомірною психологічною дією і психічним насиллям.

Процесуальним вирішенням цього питання є ст. 11 КПК, що забороняє під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність.

Проте з тактичної точки зору межа між законною і

неприпустимою дією недостатньо чітко окреслена. На думку, вже згаданого О.Р. Ратінова, «правомірна дія відрізняється від психічного насилля наявністю в особи, яка піддається цій дії, свободи вибору тієї або іншої позиції [14, с. 164]. Тобто за правомірної дії існує свобода вибору між наданням правдивих або неправдивих показань або відмови від їх надання. Між тим, як видається, такий самий вибір можливий і за ситуації психічного насилля. Різниця полягає в тому, що в цьому випадку для вибору бажаної поведінки потрібен сильніший внутрішній опір допитуваного волі слідчого. У зв'язку з цим особливо гостро проблема чіткого відмежування допустимої (правомірної) дії від психічного насильства виникає під час виконання слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх, передусім, допитів.

Погодьмось, неповнолітні унаслідок багатьох психологічних та біолого-вікових чинників, не завжди адекватно, помірковано і ситуативно правильно реагують на будь-яку дію, не кажучи вже про начинену елементами психічного впливу будь-якого рівня і спрямування.

Г.Г. Доспулов визначає насилля під час допиту як «кожну дію і вплив слідчого на допитуваного, що суперечать вимогам закону і його професійній етиці, які обмежують чи ускладнюють вибір правильної лінії поведінки, звужують права цієї особи або зачіпають законні інтереси інших учасників процесу» [15, с. 53].

На думку О.Б. Соловйова, основними відмінностями психологічної дії від недопустимого психічного впливу є відповідна процесуальна межа, тобто заборона домагатися надання показань шляхом погроз і насильства та емоційна межа, що полягає в необхідності уникати занадто великих емоційних перевантажень [16, с. 26].

Відтак, закон забороняє отримання доказів, а отже і показань, внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування такого поводження (п.2 ч.2. ст.87 КПК), серед якого, як на нас, виправдано розглядати обман, підкуп, принадли обіцянки, розпалювання і використання нищих почуттів неповнолітньої особи тощо.

Психологічний вплив на неповнолітнього підозрюваного,

як і свідка чи потерпілого, не повинен створювати атмосферу сильної психічної напруги. На думку психологів, стан психічної напруги може бути двох видів – операціональний та емоційний. В основі операціональної психічної напруги лежить переважання процесуальних мотивів діяльності, вона чинить мобілізуючий вплив на індивіда і сприяє збереженню високого рівня працездатності. Розвиток станів емоційної психічної напруги характеризується чітко виразним негативним емоційним забарвленням поведінки, ламкої мотиваційної структури діяльності і призводить до зниження її ефективності та дезорганізації [17, с. 203].

Унаслідок того, що психіка неповнолітнього ще остаточно не сформована, підлітки більш запальні, менш урівноважені та розсудливі, емоційніші і т. ін., створення напруженої емоційної обстановки повинне мати певні межі. Адже, повна відсутність психічної напруги в процесі вербальних слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього може призвести до виникнення почуття безкарності і безвідповідальності, що також неприпустимо.

Створення обстановки допустимої психічної напруги може спонукати форсований або уповільнений темп допиту, застосування деяких тактичних прийомів, таких як несподіваність, «розпалювання конфлікту», вже згадуваний метод переконання, а також наслідування, маніпуляція, навіювання та зараження [18, с. 407-408].

Переконання ґрунтується на усвідомленому сприйнятті людиною висловлюваних слідчим ідей, на їх аналізі й оцінці. Тому висновок може бути зроблений як самостійно, так і вслід за тим, хто переконує. Процес переконання вимагає іноді великих часових затрат і використання різноманітних можливостей та елементів ораторського мистецтва [2, с. 43].

Застосування переконання як методу допиту неповнолітнього підозрюваного є допустимим лише у випадках спонукання до давання правдивих показань, а під час його застосування в бесіді безпосередньо щодо обставин кримінального провадження може спричинити спотворення інформації. Це пов'язано з тим, що неповнолітні схильні до

фрагментарного запам'ятовування, про що згадувалося вище [19, с. 315].

Наслідування як метод допиту може застосовуватися лише для спонукання неповнолітнього говорити правду. По-іншому цей метод називають методом прикладу. Незважаючи, що метод прикладу належить до винятково педагогічних способів впливу на інших людей, все ж у його основі лежить психологічний феномен – наслідування. Методом прикладу в ході проведення допиту слідчий передає своє ставлення до тих чи інших обставин, що мають суттєве значення у провадженні, до інших людей через власну роботу, дію, поведінку. За допомогою цього методу можна спонукати критичне ставлення до підозрюваного за рахунок співставлення конкретних дій, вчинків і висловлювань тієї особи, яка чинить вплив, зі своїми власними. Проте, цей метод передбачає копіювання неповнолітнім поведінки слідчого і тому не є ефективним. Особливу важливість цей метод набуває в роботі з неповнолітніми правопорушникам, які вперше порушили закон [2, с. 45].

Навіювання – це цілеспрямований, неаргументований вплив однієї людини на іншу. Під час навіюванні відбувається некритичне сприйняття інформації, чужого погляду чи позиції, прийняття її як своєї власної. Навіювання як метод психологічного впливу на особистість розраховане на придушення волі людини, підпорядкування її вимогам особи, яка здійснює навіювання [20, с. 58]. Ефекти навіювання підвищуються, якщо враховувати наступні чинники: вік людини, адже неповнолітні більшою мірою піддаються навіюванню, ніж дорослі; психічний і фізичний стан правопорушника. Практика засвідчує, що втомлені люди більшою мірою піддаються навіюванню, ніж люди з хорошим самопочуттям; у численних дослідженнях соціальних психологів виявлено, що вирішальною умовою ефективності навіювання є авторитет тієї особи, яка намагається нав'язати щось іншій. Пояснюється це тим, що авторитет створює додатковий елемент впливу до джерела інформації [2, с. 48].

Враховуючи, що неповнолітній швидше встановлює психологічний контакт з особою, якій цікава його особа, тому необхідним елементом допиту неповнолітнього є попередня

бесіда, але недопустимим у цій бесіді щодо біографічних даних є використання навіювання, адже це може спричинити встановлення завищеної оцінки знань слідчого і небажання давати показання [21, с. 315].

Зараження є особливим способом психологічного впливу, який здійснюється не через свідомість та інтелект, а через емоційну сферу. Під час психічного зараження передається емоційний стан від однієї особи до іншої на несвідомому рівні. Сфера свідомості за таких умов різко звужується, майже зникає критичність до подій, інформації, що надходить з різних джерел. Психологія тлумачить зараження як не усвідомлювану, мимовільну схильність людини до певних психічних станів. Соціальна психологія розглядає його як процес передавання емоційного стану одного індивіда іншому на рівні психічного контакту. В цьому випадку особа не відчуває тиску, а підсвідомо засвоює основи поведінки слідчого і втілює їх у своїй поведінці. Наприклад, коли слідчий висловлює обурення діями злочинця і обґрунтовує свою думку, то неповнолітній сприймає це обурення і в нього виникає таке ж почуття, яке може спонукати його до дачі показань [22, с. 317].

Створенню сильної емоційної (оскільки може бути і логічна) психічної напруги може сприяти і поведінка самого слідчого в ході допиту. Наприклад, підвищений тон, грубість, а також порушення так званого «персонального простору».

Психологами встановлено, що кожна людина має навколо себе такий простір, в якому не повинні перебувати інші люди. Інтимний простір в радіусі від 0 до 45 см використовується у спілкуванні найближчих людей; персональний простір від 45 до 120 см – у буденному спілкуванні зі знайомими людьми. Відстань від 120 до 400 см є бажаною соціальною відстанню у спілкуванні з чужими людьми або під час офіційного спілкування [23, с. 298].

Психолог Д. Фаст, аналізуючи цю проблему, визначив, що «вторгнення на особисту територію, коли поліцейський офіцер з кожним наступним запитанням все ближче насувається на допитуваного, є надзвичайно ефективним засобом, що допомагає зломити опір. Коли ресурси людини, спрямовані на

захист особистої території, слабшають або піддаються атаці ззовні, його упевненість у собі зменшується» [24, с. 50].

Так чи інакше, застосування психічного насилля під час виконання процесуальних дій часто і незмінно породжує низку негативних наслідків, зокрема призводить до: спотворення об'єктивної дійсності у кримінальному провадженні і унеможливлення її з'ясування; необґрунтованих моральних і фізичних страждань допитуваних осіб; перекладання обов'язку доказування на осіб, які згідно із законом не зобов'язані виступати в ролі суб'єктів кримінального процесуального доказування; деморалізації співробітників слідства, прокуратури, оперативних підрозділів тощо.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що під психологічним впливом слідчого на неповнолітнього допитуваного в ході кримінального провадження виправдано розглядати застосування спрямованих дій на психіку людини, усвідомленого або неусвідомленого характеру, що являють собою сукупність допустимих методів, які застосовуються в процесі передавання, опрацювання та використання доказів та іншої інформації, породжуючи відповідну реакцію допитуваного. Це дозволяє контролювати слідчим хід його думок та ставлення до певних фактів для зміни його поведінки в напрямі одержання правдивих і повних відомостей. Використання щодо неповнолітнього засобів психологічного впливу є допустимим і рекомендованим переважно під час встановлення психологічного контакту, а безпосередньо під час допиту психологічний вплив необхідно мінімізувати. Це сприятиме встановленню реальних обставин провадження і збільшить можливість отримання особистісного сприйняття ситуації. Психологічний вплив під час допиту неповнолітнього не повинен переходити в неправомірне психічне насилля щодо допитуваного.

Психічне насилля – це протизаконний і аморальний вплив на психіку неповнолітньої допитуваної особи, який породжує стан сильної емоційної психічної напруги і утруднює вибір бажаної для підлітка поведінки. Відтак, слідчий не має права використовувати неправомірний обман, погрози, залякування. Такі форми психологічного тиску абсолютно недопустимі і

можуть негативно вплинути на підлітка і на результати розслідування.

Література:

1. Терміни і поняття в законодавстві України: науково-практичний словник-довідник / уклад. О. Ф. Скакун, Д. О. Бондаренко. – Х. : Еспада, 2003. – 512 с.
2. Бедь В.В. Юридична психологія : навч. посібник / В.В. Бедь. – Видання друге, стереотипне. – Львів : Новий світ. – 2000, 2004. – 380 с.
3. Кубарев І.В. Проблема етичності тактичних прийомів в умовах нового КПК України / І.В. Кубарев // Матеріали інтернет-конференції, 2014. С. 1-4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: law-der.pu.if.ua/conference2014/ material.html.
4. Любичев С.Г. Этические основы следственной тактики. – М. : Юрид. лит., 1980. – 96 с.
5. Когутич І.І. “Фікції” – основа криміналістичного дезінформування: поняття, класифікація / І.І.Когутич // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики : матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 95-річчю від дня народження професора М.В. Салтевського (1917-2009) (м. Одеса, 2 листопада 2012 р.). – Одеса : Фенікс, 2012. – С. 366-369.
6. Когутич І.І. Про кримінально-релевантне дезінформування як засіб протидії злочинній діяльності / І.І.Когутич // Реформування системи кримінальної юстиції в Україні. – Ірпінь : ІФЮК, 2012. – С. 144 – 145.
7. Когутич І.І. Теорія і практика використання в розслідуванні злочинів фікцій: моногр. / І.І.Когутич. – Тернопіль : Підруч. і посіб., 2014. – 394 с.
8. Проблемы судебной этики / под ред. М.С. Строговича. – М. : Наука, 1974. – 272 с.
9. Сучасний тлумачний словник української мови / За заг. ред.. В.В. Дубічинського. – Х. : Школа, 2006. – 1008 с.
10. Юридическая конфликтология / Бойков А.Д., Варламова Н.Н., Дмитриев А.В., Дубовик О.Л., и др.; отв. ред.: Кудрявцев В.Н. – М. : Изд-во ИГиП РАН, 1995. – 412 с.
11. Журавлев Ю.Г. Соотношение тактического приема и психологического реагента в криминалистической тактике // Вестн. криминалистики / отв. ред. А.Г. Филиппов. Вып. 2 (30). – М. : Спарк, 2009. – С. 54-59.
12. Филиппов А.Г. Заметки на полях (о термине «психологический реагент» в статье Ю.Г. Журавлева) // Вестн.

криминалистики / отв. ред. А.Г. Филиппов. Вып. 2 (30). – М. : Спарк, 2009. – С. 60-69.

13. Каневский Л.Л. Криминалистические проблемы расследования и профилактики преступлений несовершеннолетних / Л.Л. Каневский. – Красноярск : Изд-во Красноярского ун-та, 1991. – 288 с.

14. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. – М. : Изд-во ВШ МООП СССР, 1967. – 290 с.

15. Доспулов Г.Г. Психология допроса на предварительном следствии. – М. : Юрид. лит., 1976. – 112 с.

16. Соловьев А.Б. К вопросу о критериях правомерности психологического воздействия при допросах // Тактические приемы допроса и пределы их использования : тезисы докл. / Теоретический семинар ВНИИ МВД СССР. – М., 1980. – С. 25-29.

17. Психология. Словарь / под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1985. – 431 с.

18. Процюк О.М. Застосування методів психологічного впливу під час допиту неповнолітніх / О.М. Процюк // Науковий вісник ЛДУВС. Вип.1, 2013. – С. 402-411.

19. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности / В.Г. Асеев. – М. : Мысль, 1976. – 348 с.

20. Аминов И.И. Психологический практикум для юристов: учеб. пособие / И.И. Аминов. – М. : Экмос, 2001. – 144 с.

21. Андрусенко С.В. Особливості застосування методів психологічного впливу при допиті неповнолітнього / С.В. Андрусенко, Г.С. Романюк // Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток : матеріали III Всеукр. науково-практич. конф. (Одеса, 19 лютого 2010 р.). – Одеса: ДУВС, 2010. – С. 310-316.

22. Матієнко Т.В. Особливості психологічного впливу при допиті неповнолітніх / Т.В. Матієнко, Г.С. Романюк // Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток : матеріали III Всеукр. науково-практич. конфер. (Одеса, 19 лютого 2010 р.). – Одеса: ОДУВС, 2010. – С. 317-324.

23. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса. – М. : Наука, 1983. – 368 с.

24. Фаст Джулиус. Знак чувства бессловесный / пер. с англ. С.И. Ананина. – Минск : ООО «Попурри», 1996. – 384 с.